

**INFOBLAD
2007/2**

**ANTWERPSE VERENIGING
BODEM ^{EN} GROTONDERZOEK**

Bestuur van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek

- Zetel:** Gerarduslei 35, 2180 Ekeren
- Voorzitter:** Eugène Warmenbol, Van Elewycckstraat 36, 1050 Brussel
02 640 81 48 - ewarmenb@ulb.ac.be
- Secretaris:** Marc Hendrickx, Kipdorp 37/21, 2000 Antwerpen
03 237 63 63 - marc.hendrickx@fulladsl.be
- Penningmeester:** Pieter Oomen, Hoornstraat 12, 2000 Antwerpen
03 234 20 72 - pieter.oomen@pandora.be
- Leden:** Stefaan Grieten, Gratiekapelstraat 24, 2000 Antwerpen
0497 452 802 - stefaan.grieten@skynet.be
Anne-Mie Havermans, Gerarduslei 35, 2180 Ekeren
03 665 02 19 - annemie.havermans@tele2allin.be
Petra Maclot, Korte Brilstraat 7, 2000 Antwerpen
03 234 20 99 - petra_maclot@hotmail.com
Wim Strecker, Blindestraat 18, 2000 Antwerpen
03 232 96 63

LIDGELD: € 20 per jaar – Rekeningnummer 320-0740973-60

Leden ontvangen per jaar tweemaal het BULLETIN en viermaal het INFOBLAD. Zij hebben toegang tot alle activiteiten, rondleidingen en voordrachten. Deze worden steeds aangekondigd in het Infoblad en via de website. Nog voorradige Bulletins zijn te koop bij de penningmeester.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaandelijke schriftelijke toelating van de uitgever.

Lay-out: Wim Strecker, Antwerpen

Verantwoordelijke uitgever: Marc Hendrickx; Kipdorp 37/21, 2000 Antwerpen.

AGENDA

Maandag 4 juni 2007, 19.30 uur – Wandelvoordracht

Architecten en architectuur op het Schoonselhof

door Anne-Mie Havermans

Afspraak: Begraafplaats Schoonselhof, hoofdingang, Krijgsbaan Hoboken (eindhalte tram 12, Sint-Bernardsesteenweg). – Duur: ong. 2 uur (tot ca. 22.00 uur). – Start wandeling: 19.30 (dus niet het traditionele uur van 20.00 u.)

Studies van architecten liggen aan de basis van de omvorming van het adellijke domein Schoonselhof tot stedelijke begraafplaats. Vele graven zijn ontworpen door architecten en ze werden hier ook begraven.

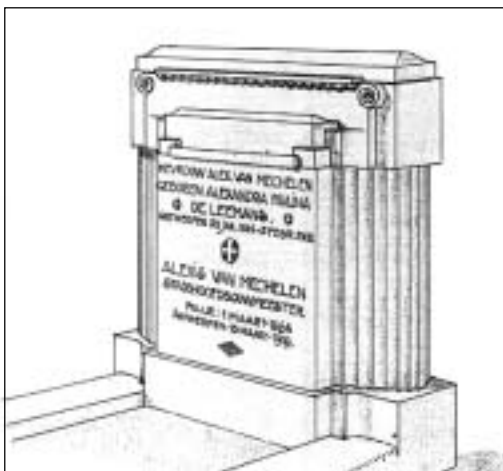
Graftekens getekend door architecten zijn vaak herkenbaar door een strakke lijnvoering en een afgewogen compositie. Een uitgepuurde vormtaal zou men misschien niet verwachten op het graf van Jean-Jacques Winders (1849-1936), boegbeeld van de neo-Vlaamse renaissance, toch rust hij onder een strakke zerk.

Trouw aan het eigen idioom is het graf van de inspirator en leraar van Winders, stadsarchitect Pieter Dens (1819-1901), voorzien van een bronzen portret, attributen en symboliek.

Dat Emiel Van Averbek (1876-1946) het grafmonument van burgemeester Jan van Rijswijck (1853-1906) tekende is geen nieuwtje, het staat op het graf in grote letters. Dezelfde architect ontwierp als stadsarchitect ook het grafteken van zijn voorganger Alexis Van Mechelen (1864-1919). Tussen al deze Antwerpse architecten vindt men de Brusselaar Adolphe Samyn (1842-1903),

Nota: Op de jaarvergadering van 26 februari 2007 bespraken we de naamswijziging van de 'Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek' in 'Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis'. Een stemming kon toen niet doorgaan omwille van het niet-bereiken van het quorum van 2/3. Daarom vragen we nu een nieuwe stemming, waarvoor volgens de nieuwe VZW-wetgeving geen quorum meer nodig is.

We dragen met andere woorden de oude naam ten grave op het Schoonselhof, opdat de vereniging onder een nieuwe naam als een spreekwoordelijke feniks moge herrijzen.

Ontwerp uit 1922 voor het grafmonument van Alexis Van Mechelen (1864-1919) door Emiel Van Averbeke.

specialist in het uitwerken van logetempels. Zijn signatuur staat op het vrijmetselaarsgraf van Isidore Eyerman (1826-1890).

De samenwerking tussen steenhouwers, beeldhouwers, brongsieters en architecten leidde vaak tot opmerkelijke resultaten, waarbij de inbreng van de opdrachtgever niet onvermeld mag blijven, zoals het graf van burgemeester Leopold de Wael aantoonde...

ANNE-MIE HAVERMANS

De Antwerpse kinderen van het licht, waar zijn ze gebleven?

Tijdens de kermisweek van augustus 1908 werd de feestelijke stemming op het Statieplein (Koningin Astridplein) bijgetreden door elektrische verlichting. Twee houten masten van 18 m hoog droegen elk drie booglampen van 12 ampère. Het witte licht werd zo enthousiast onthaald dat het stadsbestuur besloot om dit experiment van de *Compagnie Electrique Anveroise* met enkele maanden te verlengen (in feite tot begin 1911). De Dienst Gemeentegebouwen kreeg de opdracht om ondertussen een ijzeren lichtmast te ontwerpen die stilistisch zou aansluiten bij het nog nieuwe Centraal Station (1905).

Steenhouwer Emile Beernaert (1850-1930) uit Elsene zou als goedkoopste van vier inschrijvers zorgen voor de sokkel in graniet en voor de 2 gietijzeren palen voor boog- en gloeilampen met toebehoren. De decoratie in ijzer en brons had een belangrijk aandeel in het concept; ramskoppen, festoenen, kronen met bloemen, vruchtenmotieven en zes kinderen. Op voorstel van Frans Van Kuyck besloot het college (23-5-1911) om beeldhouwer Frans Joris (1851-1914) de ontwerpen voor de kinderfiguren te laten uitvoeren voor 3.500 fr., terwijl ornamentist en leraar aan de academie J.B. Kerckx (1853-1915) de ontwerpen

voor de guirlandes en vazen voor 1.000 fr. zou leveren. Het gieten in brons en het plaatsen van de beeldjes en de versiering van de palen werd in februari 1914 toegewezen aan de goedkoopste inschrijver, Fr. Albers. In juni 1914 ging nog een beperkte aanbesteding naar de firma Bellens, voor het in brons gieten en het plaatsen van 12 lichtschermen voor gloeilampen en 12 guirlandes, ieder bestaande uit 15 bollen van verschillende grootte. WO I en tegenvallers als het afkeuren van twee granieten blokken voor het voetstuk, zorgden voor vertragingen. Pas in december 1920 brachten deze lampen voor het eerst licht in het duister. In totaal had het project 56.324,58 fr. gekost.

Foto Wim Strecker, 2007-02-17

Frans Joris was in deze periode één van de meest productieve en gewaardeerde beeldhouwers van Antwerpen, met een atelier in de kapel van het oude Sint-Annagasthuis, Korte Nieuwstraat. Hij realiseerde het stand- én grafbeeld van Hendrik Conscience, het beeld ten voeten uit van Victor Driessens (Graanmarkt), het beeld in het stadspark voor Evarist Allewaert, maar ook portretten en intimistische 'binnenhuistaferelen'. Het overtuigend realisme van zijn bronzen en marmers viel in de smaak. Vooral zijn kinderfiguren stralen levendigheid uit, daarvoor poseerden zijn eigen kinderen.

Bij de verbouwingswerken voor de HST werden de sierlijke lichtmasten tijdelijk overgebracht naar een magazijn, waar de bronzen elementen 'verdwenen'. Zo pas heropgericht vormen deze lichtstaken een glorieus markeringspunt, maar door de opvallende afwezigheid van de zes kinderfiguren en hun guirlandes zijn ze tegelijk een pijnlijke terechtwijzing.

SAA, *Modern Archief, Dienst Werken*, G 4304: twee decoratieve lichtpalen (27-11-1909); J.Moens, *En toch floepten de lichten aan!*, in *Sodipa*, 28, 3, 1980 p. 107-109.

Onderzoek van een nieuw pand...

Sinds korte tijd is een nieuw lid van onze vereniging, Tim Bisschops, eigenaar van het pand Klapdorp 69. Het is een traditioneel pand met drie bouwlagen onder een zadeldak, met bovenaan twee rondbogen en een trapgevel die de schijn wekt dat het pand een diephuis is. De daknok loopt echter evenwijdig met de straat.

Enkele maanden geleden begon Tim samen met vriendin Joke Roggemans restauratiewerkzaamheden aan het pand, vooral op de eerste verdieping. Dat was nodig: sommige kinderbalken waren in slechte staat, en zelfs de kop van een moerbalk bleek zwaar aangetast. Onderzoek van het interieur leverde alvast korbeelgaten in de moerbalken op, de oorspronkelijke spiltrap kon min of meer gesitueerd worden en waarschijnlijk komen er nog wel andere gegevens boven.

Inmiddels werd ook de gevel van haar recente bepleistering ontdaan en stratigrafisch onderzocht, wat diverse afwerkingslagen opleverde. Bovendien kwam de wiggelaag van de oorspronkelijke arduinpui te voorschijn.

Uit archiefonderzoek bleek alvast dat het pand in 1511 bestond, de huisnamen *Stortbuerse* en (*Oude*) *Kercke* konden worden opgetekend; verder onderzoek moet nog gebeuren.

Bij een bezoek door leden van de vereniging werden op de dakverdieping houten balken gevonden die samen met groeven en inloevingen in een vliering-balk, niet ingebonden metselwerk, en losgekomen bouwnaden, indicaties voor een vroegere houten gevel vormen. Kortom, veel lijkt erop te wijzen dat de vereniging met het diepgaand onderzoek van dit pand weer belangrijke informatie kan verzamelen...

Foto Wim Strecker, 2007-05-10

Verslag statutaire vergadering van 26 februari 2007

De jaarvergadering van 26 februari 2007 vond plaats in salons Arcadia (Venusstraat 19), ons gratis aangeboden aangeboden door mevrouw Warmenbol, waarvoor we ze hartelijk danken. De vergadering omvatte de volgende punten:

- Voorlezing van het verslag van de algemene vergadering van 27 februari 2006.
- Voorlezing van het financieel verslag 2006 ter goedkeuring door de algemene vergadering.
- Samenvatting werkjaar 2006.
- Prognose 2007.
- Naamsverandering van de vereniging.

1. SAMENVATTING JAARVERGADERING VAN 27 FEBRUARI 2006

De jaarvergadering van 27 februari 2006 vond plaats in salons Arcadia (Venusstraat 19). De vergadering omvatte de volgende punten:

- *Voorlezing van het verslag van de algemene vergadering van 21 februari 2005.*
- *Voorlezing van het financieel verslag 2005 ter goedkeuring door de algemene vergadering.*
Inkomsten: 3.105 euro
Uitgaven: 3.789 euro (drie bulletins)

Het verslag werd goedgekeurd.

SAMENVATTING WERKJAAR 2005:

Voordrachten en rondleidingen

- 21 maart 2005: voordracht M. Hendrickx, *'Tussen haringen en kraaien. Bouwhistorisch onderzoek van vijf aansluitende panden tussen Holenvliet en Huidenmarkt'*.
- 18 mei 2005: rondleiding Erik Molenaar, *'Flora in en om het Antwerpse Begijnhof'*.
- 27 juni 2005: rondleiding *'Puik puik in de 19de eeuw'*.
- 7 november 2005: voordracht M. Hendrickx, *'De iconografie van de Antwerpse burcht'*.

Publicaties

- 4 infobladen (ook in mailvorm).
- één 'Bulletin werd uitgegeven, het nummer 2003/1 (met de door Frans Broers geschreven Geschiedenis van de AVBG).

Acties

We leverden informatie aan een journaliste van De Standaard waarin we de afbraak van de Sint-Janshalle in de Burchtgracht aankaartten, en maakten ook bekend dat we op de Paardenmarkt een pand met een gedeeltelijk houten zijgevel ontdekten. We schreven een brief aan de dienst Monumentenzorg over de afbraak van het pand Kolvenierstraat 19. We zonden een brief naar Johan Veeckman om hem te feliciteren met zijn benoeming als hoofd van de stedelijke dienst Monumentenzorg, waarbij we onze hoop uitdrukten voor een nieuw elan op monumentenzorg. Tenslotte werden we gecontacteerd door een journalist van de Nederlandse editie van National Geographic met betrekking tot de Burchtgracht en leverden hem informatie.

Onderzoek

- Bouwhistorisch: Paardenmarkt 35 (houten zijgevel), waarnemingen Kipdorp 35 (achterkamer met plafond met moresken op moerbalken, kinderbalken, strijk-balken); Grote Goddaard 36 (sporen van pretraditionele fase), Adriaan Brouwerstraat 17; Lange Brilstraat 18; documentering achterhuis Kipdorp 50; opmetingen van sporen van vroegere panden en muurschildering op parking Venustraart 42.
- Iconografisch: er werden een aantal merkwaardige oude panoramische foto's ontdekt; een reeks 'hoogte'foto's werden gemaakt van de fundamente van het Hanzehuis vanop het SD Worx-gebouw.

Prognose 2006

- Uitgave van Bulletins 2003/II (auteur I. Bertels), 2004/I en II (auteur D. Herremans) en 2005/I (Varia).
- Acties: afhankelijk van de actualiteit: opvolgen Burchtgrachttopgravingen, waar een nieuw project op stapel staat. Verspreiding van een platformtekst over het Hanzehuis.
- Onderzoek traditionele panden: Kipdorp 35.
- Rondleidingen: mogelijk avondrondleiding op Schoonselhof, buurt Pelgrimstraat, Reynderstraat, Hoogstraat? 19de-eeuwse eenheidsbebouwing, Second Empirestijl? Rondleidingen moet echter voorbereid worden, en het SAA sluit vanaf mei voor 6 maanden...

Kandidatuur van Wim Strecker tot uitbreiding van het AVBG-bestuur

Wim Strecker is zelfstandig graficus en studeerde schilderkunst aan de Academie van Gent. Hij is mede-auteur van het succesvolle boek *Madonna. Beelden van Maria in de Antwerpse binnenstad* (2002) en zet zich in voor de vereniging 'Voor Kruis en Beeld'. Zijn interesse voor de Antwerpse geschiedenis is levendig, getuige daarvan zijn drukbezochte website www.strecker.be
Wims kandidatuur werd door het bestuur met unanimititeit aanvaard. De algemene vergadering ging eveneens unaniem akkoord.

2. VOORLEZING VAN HET FINANCIËEL VERSLAG 2006 TER GOEDKEURING DOOR DE ALGEMENE VERGADERING

Inkomsten: 2.758,14 euro

Uitgaven: 2.499,09 euro

Het verslag werd goedgekeurd.

3. SAMENVATTING WERKJAAR 2006

Voordrachten

27 februari 2006: Tim Bellens, *'De activiteiten van de Antwerpse archeologische dienst'*.

24 april 2006: An Van den Bremt *'Het Oosters Huis. Archeologisch onderzoek in de schaduw van het MAS'*.

5 juni 2006: Timothy de Paepe, *'Ghespeelt op d'Oude Kamer: podia en speelzalen van de Antwerpse rederijkers (1615-1664), met bijzondere aandacht voor het Spanjepand'*.

6 november 2006: M. Hendrickx, *'Het perceel achter het pand: enkele bijdragen tot percelenonderzoek'*.

Publicaties

- 4 infobladen (ook in mailvorm), met aandacht voor de aan het stadsbestuur gezonden MAS-tekst over de archeologische campagne op de Hanzehuisite, het door Huib Hoste ontworpen pand in de Quellinstraat 11, de vrijlegging van een 18de-eeuws poortje in de Gratiekapelstraat 24, de studiedag over bouw-blokinventarisatie in België en Nederland, georganiseerd door de Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon in Mechelen (24 november 2006), het overlijden van Adelbrecht Van de Walle, ongeïdentificeerde foto's uit audiovisueel archief.

- Bulletins: Bertels (2003/II) en Herremans (2004/I en II)

Activiteiten

We hielden in 2006 een vrij laag profiel. Er werden wel veel foto's genomen van restauratie- en afbraaksites en informatie verzameld (Gratiekapelstraat 24, barokke woonhuisgevels). Er was een beperkt onderzoek in Kipdorp 35 (fragmenten muur- en balkschilderingen) en opmetingen in Grote Goddaard 36 (mogelijke houten voorganger). Ook was het Stadsarchief vrij lang toe, waardoor bepaalde opzoekingen niet konden verricht worden. We hadden ook veel praktische dingen te regelen (nieuwe VZW-wetgeving, zoektocht naar nieuwe leden), en veel tijd werd besteed aan discussies over tekst en lay-out van bulletins (het resultaat is ook veel mooier, met dank aan Wim Strecker!). Er waren

wel meer acties richting overheid. Zo onder meer de door AVBG geïnitieerde tekst over de archeologische opgravingen en het behoud van de gevonden relictten op de Hanzehuisite – de plaats van het toekomstige MAS.

4. PROGNOSE 2007

- De vereniging hoopt de uitgave te realiseren van het indrukwekkende onderzoekswerk van Gil Degueldre, lid van AVBG. Op basis van gedegen archiefonderzoek is ze gekomen tot een soort kadastrale ligger van alle panden in de Antwerpse binnenstad rond 1585. Bovendien laat haar studie ook sociologische conclusies toe, zoals de concentratie van bepaalde beroepsgroepen in bepaalde wijken van de stad.

- Er worden 2 bulletins gepland, enerzijds een nummer met kleinere bijdragen (onder andere over onderdelen van arduinpuien, een kleine muurschildering in de Burchtgracht, een pand in de Pieter van Hobokenstraat waar heel wat glazeniers gewerkt hebben en hun sporen nagelaten hebben), anderzijds een nummer gewijd aan het pand Gratiekapelstraat 24, waarvan de aan de gang zijnde restauratie al kort werd toegelicht in verschillende nummers van het Infoblad.

- Daarnaast voorzien we 4 Infobladen, voordrachten waarover we al wat ideeën hebben maar nog geen toezeggingen (we denken ook aan een Meirwandeling - in kader van de geplande opening van de stadsfeestzaal).

- We willen ook actie ondernemen om het ledental van de vereniging op te krikken.

5. NAAMSVERANDERING

Het bestuur stelt voor om de naam "Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek" te wijzigen in "Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis" - de afkorting A.V.B.G. blijft in het voorstel behouden. Zoals in elke VZW moet het voorstel tot naamswijziging in het kader van de recente VZW-reglementering gepaard gaan met zekere vormvereisten. Ze veronderstelt immers een verandering van de statuten (met name art. 1 van de statuten verschenen in het B.S. 13/12/1962, p. 1903-4) en bijgevolg een bijzondere statutaire vergadering waarin voor zo'n statutenwijziging een 2/3 meerderheid vereist is, op voorwaarde dat 2/3 van de leden aanwezig is of vertegenwoordigd via volmacht; zo het quorum van 2/3 niet wordt bereikt moet een tweede vergadering worden bijgeroepen waar een 2/3 meerderheid zonder quorum geldt.

Op de vergadering van 26 februari 2007 werd vastgesteld dat het quorum niet werd bereikt en dat een nieuwe vergadering bijgevolg noodzakelijk is.

Mehr Stroh! Mas flujo! More flow!

Enkele saters, een Scaldis en een heuse Antverpia uit het Antwerpse stadspatrimonium, stonden recent in de kijker tijdens de Erfgoeddag in de afdeling Conservatie/Restauratie van de Academie (22 april 2007)¹. Onder het motto '*Niet te schatten*' konden bezoekers deze fragmenten bouwsculptuur, uit respectievelijk het huis 'De Moelner' (Sint-Jacobsmarkt)² en een pand aan de verdwenen Mattenstraat³, *dubbel herzien*. Letterlijk weerzien en tevens reflecteren over een latere herbestemming. De stukken bevonden zich vroeger in het Museum Vleeshuis maar werden er ofwel verdreven bij de opheffing van het *lapidarium* (1995) of bij de creatie van een nieuw stadsgeluid: *Klank van de stad* (2006). Vandaag wachten ze, na restauratie, op herbestemming.

'Antverpia': Collectie Museum Vleeshuis, Antwerpen. - Foto W. Strecker

Inmiddels bleken deze houten of stenen personages onverwacht een wel heel levend karaktertrekje te vertonen, zij het bij monde van de verantwoordelijke restauratoren. Met een stenen hart, een houten grimas zouden deze poppen willen gaan dansen. Hoezo? Meer stroom...

Objecten 'met waarde' die sinds de 19de eeuw in stedelijke historische musea werden gekoesterd, gaan binnenkort een nieuw leven tegemoet. Want, exit Volkskundemuseum, exit Nationaal Scheepvaartmuseum 'Steen' en heroriëntatie van de collecties van het Museum Vleeshuis, nu toegespitst op 'Klank van de stad'⁴. Ja, 'Scaldis' en 'Antverpia' en medespelers maken nu deel uit van de 'Collectie Antwerpen' en zouden een nieuwe stek vinden in het in opbouw zijnde MAS (Museum aan de Stroom). Of beter, *zouden kunnen vinden*...

Niet alleen de poppenkast wordt vernieuwd, er ligt ook een ander scenario klaar en hun acteursstatus is bedreigd. Van vaste medewerkers worden ze eerder gastacteurs, als iemand hen vraagt weliswaar.

Want het MAS wordt een museaal project dat focust op een minder uitgesproken museaal profiel dan vroeger. Of beter, de museale missie van het MAS (en ook die van het STAM in Gent) worden voor de nieuwe eeuw geherdefinieerd, weg van het status-quo van vroeger. De collectie moet kunnen bewegen, telkens anders kunnen ontsloten worden. Het 'ware verhaal' is dubieus geworden en musea moeten weg van 'het museumpubliek', iedereen moet potentieel aan

zijn trekken kunnen komen. Deelverhalen voor telkens nieuwe doelgroepen maken deel uit van deze nieuwe visie. Bovendien is het gebouw gewoonweg te klein om alle te verhuizen deelverzamelingen te bevatten, laat staan te presenteren. Misschien zijn stukken er daarom *tijdelijk* te kijk op een van de tentoonstellingsniveaus, nog wat toegankelijk te kijk in het 'open depot', maar mogelijk ook opgeslagen in andere – niet openbaar toegankelijke – stedelijke depots.

En hier komen de poppen aan het dansen. Zonder klare kijk op een nieuwe functie, een bewuste presentatie in een uitgesproken visie, is professioneel restauratorenwerk ondenkbaar. Men kan wel conserverende behandelingen toepassen maar zonder exact doel voor ogen is de taak van een restaurator heel frustrerend. Een renaissance van de volstrekt unieke loggia (wereldniveau) met de bewaarde korbelen en panelen uit het huis De Moelnere kan wel schemeren, maar het droombeeld wordt een zeepbel in een depotsituatie. Een reconstructie, onder welke materiële vorm ook, is technisch onmogelijk in de krappe MAS-architectuur. Wat hiermee? En wat met de andere mindere goden, al heten ze Antwerpen en Schelde? En al de broers en zussen stenen voorwerpen?

Niet aanraken

Er is nog iets, belangwekkende 'museale' stukken worden best zo min mogelijk gemanipuleerd. Voor het 21ste-eeuwse MAS zal het een opgave worden aan die stelregel te kunnen voldoen. Met de niet-rigide presentatievorm sluipt een potentieel beschadigingsgevaar de museale sfeer binnen. Wordt dit in Antwerpen de *Eeuw van de trage Beeldenstorm*?

WIM STRECKER

Korbeel met sater (1549). - Collectie Museum Vleeshuis, Antwerpen. - Foto W. Strecker

1. Afdeling Conservatie/Restauratie (C/R) van de Hogeschool Antwerpen, campus Academie. In casu de ateliers Steen o.l.v. docente Carolien van der Star en Polychromie Hout o.l.v. docent Charles Indekeu.

2. Eikehouten gesculpteerde onderdelen van een Renaissanceloggia, 1549. (Museum Vleeshuis, inventarisnummers AV.860, 861 en 862). - Lit.: Linda Van Langendonck, *'Loggia van het huis 'den Grooten Sot' te Antwerpen'*, in Jan Van der Stock (red.), *'Antwerpen, verhaal van een metropool (16de-17de eeuw) ...'*, Gent, 1993, p. 248, afb. op p. 246-247.

3. Mannenbuste 'Scaldis' en vrouwenbuste 'Antverpia' (Museum Vleeshuis, inventarisnummer AV.5529). - Lit.: *'Stad Antwerpen. Museum Vleeshuis. Lapidarium, Stenen Monumenten. Catalogus'*,

Antwerpen, 1979, p. 39.; Jan Van Damme, *'Scaldis en Antverpia'*, in Jan Van der Stock (red.), *'Antwerpen, verhaal van een metropool (16de-17de eeuw) ...'*, Gent, 1993, p. 147, 149.

4. Ook exit Museum ridder Smidt van Gelder?, exit Museum Maagdenhuis?